

Błażej Cecota <https://orcid.org/0000-0002-4746-0325>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego

Filia w Piotrkowie Trybunalskim

e-mail: blazej.cecota@ujk.edu.pl

Przegląd tematyczny opracowań kandydackich i doktorskich bizantynologii rosyjskiej. Część II (rok MMXVII)

An overview of candidate and doctoral dissertations
in the field of Russian Byzantine studies.
Part II (year MMXVII)

Abstrakt

Niniejszy tekst to przegląd rosyjskich prac kandydackich oraz doktorskich ogłoszonych w 2017 r., dotyczących szeroko pojętej bizantynistyki. Jest to druga część zaplanowanego cyklu, który powstaje ze względu na zaobserwowaną w ostatnich latach tendencję do pomijania ustaleń rosyjskich w polskiej debacie bizantynologicznej, a co za tym idzie, wyraźną potrzebę udostępnienia informacji na temat głównych tez i kierunków badań w Rosji. Tematyka kilkunastu prac uwzględnionych w omówieniu dotyczy przede wszystkim zagadnień literaturoznawczych i filozoficznych, historii sztuki oraz kwestii militarnych i historyczno-politycznych.

Abstract

The article is an effect of observing the phenomenon of omission of Byzantine scientific literature in Russian language in the works of Polish researchers, especially the younger generation. Due to the need for sharing the basic findings of Russian Byzantine scientists to a wider group of Polish readers I decided to commit this text, which was planned as part of the cycle including the analysis of Russian candidate and doctoral dissertations available in free access, owing to a well-developed database of such studies in Russia. Subjects of papers

included in my article relate primarily to literary and philosophical issues, history of art, as well as military, historical and political issues of the Byzantine Empire.

Słowa kluczowe: Historiografia rosyjska, cesarstwo bizantyńskie, rosyjska bizantynologia, historia Bizancjum

Keywords: Russian historiography, Byzantine Empire, Russian byzantinology, History of Byzantium

Tekst niniejszy jest kontynuacją przeglądu rosyjskich opracowań bizantynologicznych, tym razem za rok 2017, będących podstawą do zdobycia stopni naukowych kandydata i doktora w rosyjskich ośrodkach badawczych, związanych z szeroko pojętą bizantynologią, przede wszystkim z Moskwy, Biełgorodu oraz Jekaterynburga. Zaprezentowanie kolejnej części przeglądu to konsekwencja zaobserwowanego od kilku co najmniej lat zjawiska pomijania w polskich opracowaniach bizantynologicznych, szczególnie autorstwa młodszych naukowców, wyników analiz naszych rosyjskich kolegów jako odbiegających od ustaleń zachodnioeuropejskich, nie uwzględniających najnowszej zachodnioeuropejskiej literatury. Jest to opinia błędna¹, co mam nadzieję udowodnię w niniejszym artykule. Tematyka podejmowana przez rosyjskich bizantynistów jest niezwykle różnorodna, dlatego też postanowiłem podzielić niniejszy artykuł na kilka bloków zagadnieniowych, dotyczących kwestii społeczno-politycznych, filozoficzno-religijnych, militarnych, historii sztuki, hagiograficzno-monastycznych, a także źródłoznawczych.

Zagadnienia społeczno-polityczne

Pierwszą z dysertacji kandydackich, o której chciałbym wspomnieć w niniejszym podrozdziale, jest praca Julii Jurevny Chujevej, która podjęła zagadnienie awansu kobiet w hierarchii dworu bizantyńskiego, a także w ramach elit kościelnych cesarstwa². W swojej analizie autorka powołuje się na coraz bardziej

---

¹ Niemniej jednak zdarzają się niechlubne wyjątki, o czym można przekonać się także podczas lektury niniejszego tekstu.

² J.J. Chujeva, *Znatnyje zhenshchiny rannej Vizantiji v kontekstie vertikalnoj socijalnoj mobilnosti*, dissertacja kandidate istoricheskikh nauk, Biełgorod 2017, ss. 239.

popularne tezy Anthony'ego Kaldellis³ o demokratycznych, w gruncie rzeczy, podstawach ustroju państwa bizantyńskiego⁴, próbując odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu możemy uznać społeczeństwo cesarstwa za otwarte, umożliwiające realizację kariery pomijającej kilka warstw społecznych, zgodnie z prawidłami tzw. społecznej mobilności wertykalnej. Na podstawie danych prozopograficznych wybranych przedstawicielek bizantyńskich elit autorka próbuje odpowiedzieć na pytanie o czynniki decydujące o zdobyciu istotnej pozycji społecznej, biorąc pod uwagę m.in. koligacje rodzinne, małżeństwa, status materialny, zaangażowanie religijne, a także stratyfikację społeczną cesarskich warstw wyższych (elity dworskie, senatorskie, wojskowe, municypalne, inteligentkie), stosując przy tym metody znane z badań nad płcią kulturową, a także koncepcje Bizancjum jako świata tranzytywnego sformułowane przez Sergieja S. Avierinceva⁵. By odpowiedzieć na powyższe pytania, autorka dokonała analizy bizantyńskiego dorobku patrystycznego, hagiograficznego czy historiograficznego. Za szczególnie istotne w kontekście gender studies uznała badania nad spuścizną hagiograficzną, gdyż żywoty zawierają czasem wiele informacji na temat życia osobistego. Autorka wykazała również szeroką erudycyjną wiedzę na temat badanego tematu, biorąc pod uwagę wnioski formułowane także przez polskich badaczy – Marię Dzielską, czy Grzegorza Majcherka⁶. Warto dodać, że praca powstała w ramach seminarium Nikołaja N. Bolgova i jest po-niekąd kontynuacją wysiłków badawczych tego bizantynisty⁷.

---

³ *The Byzantine Republic People and Power in New Rome*, Cambridge (Massachusetts) 2015, ss. 215.

⁴ Autorka przypomina jednocześnie, że podobne co Kaldellis tezy głosił również, ponad osiemdziesiąt lat temu, rosyjski badacz Vladimir J. Valdenberg (1871 - 1940) w swojej opublikowanej dopiero w 2008 (a napisanej w 1932 r.) pracy: *Gosudarstvennoje ustrojstvo Vizantiji do konca VII wieka*, Petersburg 2008, ss. 228.

⁵ Przede wszystkim: *Vizantijskij kulturnyj tip i pravoslavnaja duhovnost'* [w:] S.S. Avierincev, *Poetika rannevizantijskoj literatury*, Petersburg 2004, s. 426-444.

⁶ Niestety, pominięła całkowicie dokonania łódzkiej szkoły bizantynologicznej w zakresie women studies, reprezentowaną m.in. przez Małgorzatę i Mirosława J. Leszków, a zwłaszcza Jolantę Dybałę, której pracę na temat roli kulturowej przydawanej kobietom w epoce wczesnego cesarstwa powinna koniecznie skonfrontować ze swoimi badaniami: *Ideal kobiety w pismach kapadockich Ojców Kościoła i Jana Chryzostoma*, Łódź 2012, s. 383-392.

⁷ Mam tu na myśli przede wszystkim jego pracę: N.N. Bolgov, J.N. Sbitnieva, T.V. Smirnitchik, *Chastnaja zhizn' zhenshiny v rannej Vizantiji*, Biełgorod 2010, ss. 180.

W rozdziale pierwszym dysertacji (s. 32-85) przedstawiono sylwetki kobiet sprawujących istotną rolę na dworze cesarskim w V w.: Eudoksji, Pulcherii, Atenais Eudokii, czy Weryny. Nie znajdziemy w tej części nowych ustaleń, jednakże autorka interesująco rozkłada akcenty narracji. Dla przykładu, uczyniła Pulcherię bezpośrednio odpowiedzialną za realizację cesarskiej polityki wymierzonej w „heretyków” czy Żydów. Stwierdziła też m.in., że jedyną przeszkodą dla przejęcia pełni władzy przez siostrę Teodozjusza była jej płeć. Za cenne uznać można rozważania na temat literackich toposów, które możemy znaleźć w legendarnej wersji wywyższenia Atenais Eudokii do statusu cesarzowej – osierocenie, wzmianki o złych braciach, braku środków do życia, nagłej odmianie losu i przebaczeniu członkom rodziny. Eudokię uznaje nie tyle za reprezentantkę kół pogańskich, co raczej umiarkowanych chrześcijan, odwołujących się do antycznego dziedzictwa. Wersje dotyczące udziału Pulcherii w wyborze Atenais, a także oskarżające Eudokię o cudzołóstwo, uznała za egzemplifikację prowadzonej po śmierci Teodozjusza „prochalcedońskiej” akcji propagandowej, nastawionej na podnoszenie zasług Pulcherii. Zdecydowanie za niepełną należy uznać część poświęconą Werynie – autorka przytoczyła jedynie ogólnie znane fakty, nie podjęła jakiegokolwiek próby omówienia motywów jej postępowania⁸. Wydaje się to szczególnie niezrozumiałe, biorąc pod uwagę podstawowy cel dysertacji, jakim miało być omówienie procesu wertykalnej mobilności społecznej. Weryna, jako wywodząca się z rodziny należącej do średniego szczebla wojskowych, nadawałaby się do tej analizy najlepiej spośród opisanych w pierwszym rozdziale kobiet. Tymczasem autorka poświęciła jej jedynie cztery strony rozdziału (s. 81-85).

Podobną niekonsekwencję odnajdziemy w rozdziale drugim (s. 87-157), poświęconym władczyniom z VI w. Już na samym wstępie wkradła się tutaj pewna istotna nieścisłość – z jednej strony autorka stwierdza, że za początek VI w. powinniśmy uznawać rok 518, kiedy to po śmierci Anastazjusza rozpoczęto porządkowanie państwa, kwestii religijnych i kodyfikację prawa, a jednocześnie główna część tego rozdziału dotyczy analizy biografii Ariadny, której

---

⁸ Pod tym względem godne polecenia jest chociażby popularnonaukowe, ale oparte o wieloletnie doświadczenia w badaniach roli kobiet na cesarskim dworze w Konstantynopolu studium Mirosława J. Leszki: *Ja cesarzowa. Weryna*, [w:] M.B. Leszka, M. J. Leszka, *Bazyliśa. Świat bizantyjskich cesarzowych IV-XV wiek*, Łódź 2017, s. 177-185.

życie skończyło się przed wskazaną datą. Rosyjska badaczka w przypadku omówienia postaci Eufemii (Lupicyny) postąpiła podobnie jak z Weryną – pomimo że sama stwierdziła, iż jest to *uderzający przykład* społecznej mobilności wertykalnej, to poza podstawowymi informacjami na jej temat nie znajdziemy tutaj jakichkolwiek interpretacji (całość fragmentu to strony 96-98). Najciekawsza wydaje się być część poświęcona Antoninie, żonie Belizariusza (s. 135-148), przede wszystkim uwagi na temat domniemanych przyczyn tak negatywnego nastawienia Prokopiusza z Cezarei – według autorki Antonina była świetnym przykładem do ukazania rzekomych złych skutków budowy nowych elit cesarstwa przez Justyna i Justyniana, na czym mogło zależeć reprezentantom tradycyjnych kręgów związanych z władzą, do których należał bizantyński historyk. Sporo miejsca poświęcono wizerunkowi cesarzowych w utworach poetyckich – Ariadny u Pryscyana (s. 87-96) oraz Zofii w twórczości Koryppusa (s. 148-157)⁹.

Ostatnia część dysertacji dotyczy się wybranych postaci kobiet wywodzących się z miejskich elit intelektualnych oraz kościelnych (s. 158-189), przy czym warto zwrócić uwagę na asymetryczność realizacji podjętego tematu – omówienie zagadnienia uczestnictwa kobiet w życiu religijnym cesarstwa to dosłownie pięć stron rozdziału (s. 184-185), poświęconych postaciom Olimpii z Konstantynopola, Anastazji Patrycjuszki oraz Kseni z Mylasy. Większość tekstu zajęło przedstawienie historii życia Sozypatry, Hypatii (gdzie autorka polemizuje m.in. z Marią Dzielską w kwestii znaczenia ojca słynnej aleksandryjki – Teona), a także Edezji. Niestety, jak widać z powyższego omówienia, w pracy dominuje metoda prozopograficzna, autorka ograniczyła się w większości przypadków do przedstawienia biografii istotnych dla epoki kobiet. Zgodne z założeniami przedstawionymi we wstępie pracy jest na dobrą sprawę jedynie zaprezentowane na końcu zestawienie takich zagadnień jak relacja pomiędzy pochodzeniem danej osoby a jej awansem społecznym oraz bizantyńskich norm prawnych dotyczących różnorodnych form seksualności (zajmują one jednak jedynie cztery strony – s. 235-239).

---

⁹ Niedawno ukazało się tłumaczenie na język polski: Flawiusz Kreskanius Koryppus, *Joannida. Pochwała Justyna*, przekł. B. Kołoczek, Kraków 2016, ss. 242.

Znaczeniem germańskich wojskowych w cesarstwie bizantyńskim w IV-VI w. zajęła się Olesja Vitalievna Gołovina¹⁰. Jej dysertacja, jak sama podkreśla, wpisuje się w prace badawcze rozpoczęte z jednej strony w ramach powstałego w 2015 r. przy MSZ Rosji tzw. Klubu Bizantyńskiego, z drugiej starań podejmowanych przez pracowników Narodowego Uniwersytetu Badawczego w Biełgorodzie (Alma Mater autorki), skupiających się na zagadnieniu wieloetniczności wczesnego Bizancjum¹¹. Warto wspomnieć, że w ramach przygotowań do napisania dysertacji Olesja V. Gołovina brała udział w polskiej misji archeologicznej „Tyritake” na Krymie (w 2011 r.). Tematyka rozdziału pierwszego (s. 28-70) obejmuje m.in. najazdy Gotów na tereny małażjatyckie w okresie tzw. wojen scytyjskich, udział oddziałów gockich w konflikcie pomiędzy Konstantynem a Licyniuszem, kwestię gockiego wsparcia dla uzurpatora Prokopiusza, politykę gocką Walensa (autorka uważa na przykład, że warunki stawiane przez Fritigerna były nie do przyjęcia, gdyż równały się budowie niezależnego gockiego państwa w pobliżu Konstantynopola) i Teodozjusza Wielkiego (oceniając ją jako zdecydowanie progermańską, prowadzącą do uzyskania zbyt dużych wpływów przez gockich przywódców).

Rozdział drugi (s. 71-92) miał w założeniu autorki przedstawić dwie drogi rozwoju kariery germańskich wodzów w cesarstwie w okresie, jak to określiła, *apogeum wpływów*. Z jednej strony badaczka przedstawiła postawę Alaryka i jego troskę o niezależność od cesarzy, z drugiej zaś Gajnasa i Trybigilda, których zaangażowanie w wewnątrz sprawy państwa uznała za faktyczną próbę przejęcia władzy – upadek Gajnasa to dla autorki jeden z momentów decydujących o zachowaniu niegermańskiego charakteru cesarstwa wschodniorzymskiego. W rozdziale trzecim (s. 93-183) mamy możliwość zapoznać się m.in. z dziejami rozwoju i upadku rodu Asparydów, omówieniem traktatów federalcyjnych, procesem powstawania nowych jednostek armii (np. optymatów), czy też karierami Germanów w służbie Justyniana – nie tylko Gotów, ale również Gepidów i Herulów. Nieco miejsca rosyjska badaczka poświęciła również zagadnieniu rekrutowania jednostek spośród jeńców wandaliskich.

---

¹⁰ O.V. Gołovina, *Germanicy w rannej Vizantiji*, dissertacja kandidata istoricheskikh nauk, Biełgorod 2017, ss. 236.

¹¹ Ich efektem było m.in. opracowanie: K.N. Bolgov, *Latinskij segment kultury rannej Vizantiji*, dissertacja kandidata istoricheskikh nauk, Biełgorod 2013, ss. 168.

Reasumując, autorka stwierdziła, że podjęte na wschodzie próby budowy jakiegokolwiek państwa germańskiego spełzły na niczym, Germanie nie stworzyli też w cesarstwie wschodniorzymskim kultury wyższej, a ich udział w historii Bizancjum był wyjątkowo jednowymiarowy – właściwie wyłącznie militarny. Stało się tak mimo działalności Wulfili i stworzenia własnego pisma – według O.V. Gołoviny nie miało ono większego znaczenia dla rozwoju kultury materialnej Gotów (s. 184-190).

Próbę opracowania biografii społeczno-politycznej cesarza nicejskiego Teodora Laskarysa podjęła Angelina Anna Volkoff¹². We wstępie autorka zadeklarowała, że nie tyle interesuje ją opis działań politycznych i militarnych władcy, co osobowość Teodora. O ile faktycznie pierwsze fragmenty dysertacji poświęcone zostały rozważaniom na temat czynników mogących mieć wpływ na rozwój światopoglądu Laskarysa, takich jak wschodni rodowód rodziny jego ojca, pochodzenie matki z rodu Komnenów (s. 34-39), możliwe ścieżki edukacji (s. 39-45) czy początki kariery wojskowej i dworskiej (s. 45-50)¹³, to jednak druga część rozdziału pierwszego (s. 50-65), jak i kolejne – drugi (s. 66-121) i trzeci (s. 122-179), dotyczą po prostu rozważań na temat politycznych i militarnych działań, najpierw pozwalających mu na przejście kontroli nad Niceą, a następnie utrwalających jego władzę.

Warto zwrócić uwagę, że autorka bardzo mało miejsca pozostawiła na omówienie życia rodzinnego cesarza, skupiając się wyłącznie na jego politycznym wymiarze (s. 169-173). Tyle samo uwagi poświęciła przywróceniu administracji cesarskiej na terenach podległych Nicei czy polityce rolnej i handlowej (s. 173-179). Trudno więc, mimo deklaracji, traktować dysertację jako coś więcej niż polityczną biografię pierwszego cesarza nicejskiego. Warto jednak przywołać myśl badaczki z zakończenia, gdzie zauważa ona, że wizerunek Teodora Laskarysa w historiografii bizantyńskiej czy też cesarskiej propagandzie widocznej w zabytkach sfragistycznych, a łączących jego osobę z postacią Teodora Stratelatesa, jest z pewnością niepełny i jednowymiarowy, a za wzorem idealnego

---

¹² A.A. Volkoff, *Teodor I Laskaris (1174-1221). Socjalno-politicheskoje issledowanije jego žizniji i pravlienija*, dissertacja kandidata istoricheskikh nauk, Moskwa 2017, ss. 243.

¹³ Zagadnieniom tym, interesująco opracowanym, poświęciła autorka osobny tekst: A.A. Volkoff, *Rannije gody biografiji Teodora I Laskarisa*, „Vizantijskij Vremennik” 2013, t. 97, s. 103-124.

wojownika kryje się znacznie bardziej złożona osobowość. Oczywiście trudno nie zgodzić się z tym stwierdzeniem, niemniej jednak poza fragmentami dotyczącymi młodości przyszłego bazyleusa autorka nie pokusiła się o zaprezentowanie innego, wielowymiarowego obrazu władcy.

Dość powiedzieć, że najbardziej godne polecenia elementy dysertacji to te, które związane są z prezentacją konceptualnych różnic pomiędzy pojmowaniem starcia zbrojnego jako *świętej wojny* czy *wojny krzyżowej*, a *bizantyńską wojną prowadzoną w świętym celu* (s. 108-120), która jest wstępem do interesującej interpretacji słynnego wezwania do walki sformułowanego przez Michała IV Autorejana. Według autorki w analizie tej znanej deklaracji zbyt mało podkreślano dotychczas wątki obywatelskiego obowiązku obrony ojczyzny, cesarstwa, potrzeby sprzeciwu wobec niesprawiedliwych, którzy pobłądzili na chrześcijańskiej ścieżce oraz usprawiedliwionego gniewu wobec tych, którzy sprzeniewierzyli się dziedzictwu Chrystusa. W ten sposób autorka dowodzi, że w gruncie rzeczy list Autorejana odwołuje się do znanych w Bizancjum koncepcji wojny sprawiedliwej.

Rola Turków Seldżuckich w osłabieniu cesarstwa bizantyńskiego nie wydaje się podlegać dyskusji. Niestety praca doktorska Vladimira Mihajlovicha Zaporozhca dotycząca udziału tychże w procesach politycznych zachodzących na Bliskim Wschodzie w okresie od XI do początku XIV w.¹⁴ nie pozwoli nam bliżej poznać tego problemu, przede wszystkim ze względu na liczne błędy merytoryczne popełnione przez autora. Dysertacja podzielona została na siedem rozdziałów, traktujących kolejno o: historiografii tematu (s. 53-127), powstaniu państwa Wielkich Seldżuków (s. 130-200), rozpadzie imperium Wielkich Seldżuków (s. 201-226), sytuacji cesarstwa bizantyńskiego w przededniu przybycia Seldżuków do Azji Mniejszej (s. 227-262), historii rozwoju państwa seldżuckiego w Azji Mniejszej (s. 263-343 – dwa rozdziały), a także procesu rozpadu małoazjatyckiego władztwa Seldżuków (s. 344-407).

Niewątpliwie pozytywnym aspektem dysertacji jest omówienie tureckiej historiografii kwestii seldżuckiej XX w., takich autorów piszących po turecku jak Faruk Sümer, Osman Turan, Mustafa Akdağ. Jednakże autor bardzo mocno zaangażował się w obronę tez reprezentowanych przez tureckich history-

---

¹⁴ V.M. Zaporozhec, *Roľ Tiurok-Seldžukov v istoricheskib procesah na Blizhnem i Srednem Vostoke v XI-nachale XIV vieka*, dissertacija doktora istoricheskikh nauk, Moskwa 2017, ss. 504.

ków, w ostrych słowach krytykując zachodnioeuropejskie ośrodki badawcze, zwłaszcza te skupione wokół wydawnictwa Routledge, a reprezentowane m.in. przez A.C.S. Peacocka¹⁵. Rozdział poświęcony historiografii można określić jako zbiór niezwykle negatywnych recenzji dokonań takich autorów jak Claude Cahen, Songul Mecit, czy Alexander D. Beihammer. Reasumując, celem autora, którego nie ukrywa on we wnioskach rozdziału historiograficznego (s. 125-127) było przekonanie ewentualnego czytelnika do tezy, iż za wartościowe można uznać jedynie badania tureckie z lat siedemdziesiątych XX w., natomiast późniejsze, szczególnie zachodnioeuropejskie, pełne są błędów merytorycznych i jako takie nie powinny być brane pod uwagę.

Niestety, V.M. Zaporozhec dokonując tej krytyki sam popełnia bardzo istotne błędy faktograficzne, przede wszystkim broniąc poglądu, iż w kwestii wielkości armii uczestniczących w poszczególnych kampaniach w Azji Mniejszej należy zaufać źródłom (szczególnie arabskim i perskim) i traktować liczby tam podawane literalnie (s. 115-116). Stąd informacje na temat czterystysięcznej (sic!) armii Romana Diogenesa (s. 92, ale pogląd ten powtarza kilkakrotnie później – s. 198, 200), stu tysiącach jeńców bizantyńskich po bitwie pod Myriokefalion z 17 września 1176 r. (s. 100). Kontrowersje nie dotyczą jednak wyłącznie zagadnień liczebności poszczególnych armii¹⁶, ale także innych aspektów „krytyki” źródeł dokonywanej przez V.M. Zaporozhca. Tak jest w przypadku wzmianek na temat składu etnicznego armii bizantyńskiej, który autor przedstawia na podstawie opisu Sibt ibn al-Dżawiego, absolutnie nie odnosząc się do literatury przedmiotu¹⁷, czy też uznania, że celem Romana Diogenesa podczas kampanii z 1071 r. było *zajęcie Iranu, Chorasanu, Iraku i Syrii. Innymi słowy – zdecydowane osłabienie pozycji islamu w regionie* (s. 167). Pisząc na temat bizantyńskich władców X i XI w. (s. 227-262), powołuje się co prawda na literaturę przedmiotu, jednakże są to autorzy zdecydowanie przestarzałych

¹⁵ Nie uwzględnił jednak części z zaprezentowanych przez tego autora poglądów m.in. w: *The Seljuks of Anatolia. Court and Society in the Medieval Middle East*, London 2012, ss. 288.

¹⁶ Chociaż tezy te wydają się po prostu dyskwalifikujące. Wystarczy bowiem przypomnieć, jak złożone jest zagadnienie ustalenia liczebności armii walczących pod Mantzikert – J. Bonarek, *Bizancjum w dobie bitwy pod Mantzikert. Znaczenie zagrożenia seldżuckiego w polityce bizantyńskiej w XI wieku*, Kraków 2011, s. 173-176, 211-212.

¹⁷ Jak skomplikowany jest to problem czytelnik przekona się np. dzięki lekturze pracy Szymona Wierzbnińskiego: *U boku bazyleusa. Frankowie i Waregowie w cesarstwie bizantyńskim w XI w.*, Łódź 2019, s. 55-69.

opracowań (Fiodor Uspieński, Andriej Vasiliev, z zachodnioeuropejskich J.B. Bury, a także Spiros Jr. Vryonis)¹⁸. Kwerendę źródeł bizantyńskich ograniczył natomiast do Michała Psellosa, Michała Attaleiatesa oraz Anny Komneny. Opis działań krzyżowców oparł zresztą wyłącznie na wzmiankach tej ostatniej, z literatury sekundarnej wybierając przede wszystkim prace Josepha-François Michauda (s. 269). Rzecz w tym, że jego *Historia krzyżowców*¹⁹ to dzieło z początków XIX w. Interesujące, że autor dysertacji o tym absolutnie nie wspomina, powołując się na wydanie XIX-wiecznego jeszcze tłumaczenia rosyjskiego (S.P. Kliaczko z 1884 r.), wznowionego w Rosji 2004 (i tę datę znajdziemy w pracy V.M. Zaporozhca).

Podobną metodę autor zastosował wobec historiografii tureckiej, dzięki czemu możemy też przy okazji odkryć, skąd zaczerpnął tezy o milionach Turków Seldżuckich zasiedlających Azję Mniejszą i praktycznie całkowitej wymianie ludności w regionie z greckiej i armeńskiej na turecką w XI w. Autor powołuje się bowiem nader często na tezy Mehmeta Fuata Köprülü, historyka tureckiego piszącego w latach trzydziestych ubiegłego w. (interesujące, że kolejny raz rosyjski badacz nie wspomina o tym, ale wymienia w bibliografii współczesne wznowienia prac Köprülü), który na podstawie wzmianek w *Geografii* Abu al-Fida z przełomu XIII-XIV w. o sile Turków mierzonej dwustoma tysiącami namiotów wywnioskował (uznając, że na każdy namiot musiało przypadać co najmniej 5 osób) o sile Turków Seldżuckich w Anatolii w liczbie co najmniej miliona osób (s. 263-268). Ta „metodologia” powtarzana jest wielokrotnie i nie dotyczy tylko kwestii bizantyńskich – np. na stronie 279, opisując II krucjatę, autor stwierdza, że armie krzyżowców mogły liczyć około miliona osób, a powołując się na Osmana Turana przekonuje, że ich celem było całkowite wyparcie islamu z Bliskiego Wschodu.

Trudno wręcz uwierzyć w błędy, które popełnił autor – dla czytelników nierosyjskojęzycznych polecam więc zapoznanie się z angielską pracą V.M. Zaporozhca²⁰, w której można spotkać podobne poglądy, np. dotyczące liczebności wojsk bizantyńskich pod Myriokefalai (s. 217), czy planach Romanusa (sic!)

---

¹⁸ W tym kontekście warto polecić polskie opracowanie problemu autorstwa Jarosława Dudka: *Pęknięte zwierciadło. Kryzys i odbudowa wizerunku władcy bizantyńskiego od 1056 roku do ok. 1095 roku*, Zielona Góra 2009, ss. 354.

¹⁹ *Histoire des Croisades*, 7 tomów wydanych w latach 1812-1822.

²⁰ *The Seljuks*, Hanower 2012, ss. 321.

Diogenesa dotyczących podboju imperium Wielkich Seldżuków (s. 137-138). Niestety należy również zauważyć, że większość recenzji dysertacji doktorskiej, jakie możemy znaleźć na stronie *orientalstudies.ru*, gdzie zostały umieszczone w ramach procedury nadania tytułu naukowego, jest zdecydowanie pozytywna. Wśród chlubnych wyjątków, podważających tezy zaprezentowane w opracowaniu, można wymienić pracowników Instytutu Wschodoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk z Moskwy – Vitalija V. Prudnikova, Dymitrego M. Timochina oraz Vladimira V. Tiszina, którzy polecali również odmówić V.M. Zaporohcowi nadania tytułu doktorskiego.

Zagadnienia filozoficzno-religijne

Zdecydowanie przekrojowy charakter ma dysertacja autorstwa Baty Igorevicha Kecby, dotycząca miejsca nauczania wybranych Ojców Kościoła w myśli politycznej i prawniczej cesarstwa bizantyńskiego²¹. Autor nie ukrywał we wstępie, że jego analiza przygotowana została na potrzeby współczesnych dyskusji na temat roli Kościoła i religii w państwie rosyjskim, które dysertant uważa poniekąd za spadkobiercę dziedzictwa bizantyńskiego. Faktycznie jest to jedynie przegląd podstawowych koncepcji, na co wskazuje zarówno szeroki zakres chronologiczny (od IV do XIV w.), wykorzystana literatura (wyłącznie podstawowe prace, niewiele opracowań zagranicznych), jak i skromna objętość analizy mającej na celu omówienie tak szerokiego zjawiska. Biorąc pod uwagę powyższe należałoby potraktować wspomnianą dysertację raczej jako traktat filozoficzno-publicystyczny na temat bizantyńskich wzorców niż pracę naukową.

W rozdziale pierwszym autor omówił podstawowe opinie wybranych Ojców Kościoła na temat roli państwa w życiu religijnym oraz rozgraniczenia władz kościelnych i państwowych w kwestiach społecznych. B.I. Kecba posługuje się sformułowaniem symfonii władzy²², uzupełniających się dwóch aspektów – świeckiego i religijnego (s. 14-51). Według badacza to właśnie dzięki symfonii cesarstwo mogło przetrwać przez tak długi okres – niemal tysiąc lat. Rozważania uzupełnione zostały fragmentem dotyczącym roli prawa kanonicznego

---

²¹ B.I. Kecba, *Uchenije Otcov Cerkvi v polityko-pravovoj myśli Vizantijskoj imperiji*, dysertacja kandydata iuridicheskich nauk, Moskwa 2017, ss. 191.

²² W ostatnim czasie w znacznie pełniejszy sposób koncepcję tę, pod nazwą *symmachii*, omówił Sławomir Bralewski: *Symmachia cesarstwa rzymskiego z Bogiem chrześcijan (IV-VI wiek)*. Tom I: *Niezwykła przemiana. Narodziny nowej epoki*, Łódź 2019, s. 25-69.

w systemie prawa państwowego – autor zwraca uwagę na fakt, że prawo cesarskie nie mogło zaprzeczać kanonom soborów powszechnych, a jednocześnie Ojcowie Kościoła uznawali wagę funkcjonowania prawa w państwie i jego przestrzegania nawet w krajach niechrześcijańskich lub chrześcijaństwu wrogich (s. 52-83). Rozdział drugi otwierają rozważania na temat funkcjonowania w cesarstwie dwóch tradycji symfonii władzy (s. 84-110). Pierwsza z nich uznawała za decydujący we wszelkich kwestiach głos cesarza (niejako powrót do rzymskich tradycji *pontifex maximus*), a wśród reprezentantów tej idei autor wymienił m.in. Teodora Balsamona (cesarz posiada prawo pouczania poddanych co do ich moralnego prowadzenia się, a także wpływania poprzez prawo na kwestię uznania chrześcijaństwa) oraz Demetriusza Chomatiana (cesarz ma prawo decydować co jest słuszne dla wspólnoty, m.in. poprzez depozycję biskupów). Zgodnie z drugą tradycją, obydwie instytucje – kościelna i państwowa, są od siebie niezależne i nie powinny na siebie nawzajem wpływać (wśród zwolenników tej teorii autor wymienia m.in. Jana Chryzostoma, Maksyma Wyznawcę, Jana z Damaszku, Teodora Studytę)²³. Rozwinięciem analizy jest omówienie myśli Jana Chryzostoma, ze szczególnym uwzględnieniem idei społecznych wynikających z nauczania patriarchy Konstantynopola – napominania bogatych i pomocy ubogim (s. 111-132)²⁴. W rozdziale trzecim przedstawione zostały: myśl państwowo-prawna patriarchy Focjusza (s. 135-152), a także polemiki Marka z Efezu oraz Teoleptosa z Filadelfii z kościołem zachodnim (s. 153-177).

W omawianej dysertacji nie brakuje jednak teorii znacznie upraszczających rzeczywistość historyczną. Autor twierdzi na przykład, że brak symfonii władzy w społeczeństwach zachodnioeuropejskich doprowadził do narodzin protestantyzmu, a także liberalizmu (s. 29-30). Omawiając Focjusza przekonuje natomiast, że kryzys państwa bizantyńskiego doprowadził do zdrady papieża i przywłaszczenia sobie przez nich prerogatyw cesarskich poprzez nadanie tej godności królom frankijskim (s. 135).

---

²³ Kościół jest bowiem wieczny, a jego zadania pozostają niezmiennie, bez względu na to, czy będzie funkcjonował pod rządami nieprawowiernego cesarza, czy też kalifa muzułmańskiego. Wiadomym jest również, że nie można stworzyć królestwa niebieskiego na ziemi, bowiem w każdym ziemskim władztwie będzie krył się element „Babilonu”, a jego końcem i celem jest paruzja. Królestwo ziemskie nie może więc być celem samym w sobie.

²⁴ Jednocześnie autor trafnie zauważa, że teorie Jana Chryzostoma nie miały na celu jakiegokolwiek zmiany systemu, ustroju cesarstwa, a jedynie wezwanie do osobistego powrotu każdego wiernego do ideałów wspólnoty chrześcijańskiej pierwszych wieków.

Współczesne odniesienia stanowią oś rozważań także kolejnego z autorów, Aleksandra Ivanovicha Biedajewa²⁵. Analizując proces formowania się idei Świętej Rusi badacz zastanawia się, czy ma ona odzwierciedlenie w czasach obecnych, wpływając na tożsamość kulturową obecnej Rosji. Wśród omówionych w dysertacji problemów wymienić należy: proces formowania się idei Świętej Rusi (s. 16-78), relacje pomiędzy wspomnianą ideą a koncepcją Trzeciego Rzymu (s. 79-92), wymiar eschatologicznych obydwu koncepcji formułujący się po upadku Konstantynopola w połowie XV w. (s. 92-108), a także zagadnienie wizerunku rosyjskich carów i jego związku z obydwoma koncepcjami (s. 109-158). Autor zaproponował, by odejść od tradycyjnej metody analizy źródeł pisanych, gdzie idea Świętej Rusi pojawia się *explicite* dosyć późno, w zamian zaś, zgodnie z teoriami Michel'a Pastoureau'a²⁶ odniósł się przede wszystkim do źródeł architektonicznych oraz symbolicznych. Zwrócił też uwagę, że poza bizantyńskimi istotne były skandynawskie i mongolskie inspiracje idei Świętej Rusi. Wiele miejsca poświęcił kwestii transformacji wierzeń słowiańskich. Jednym z istotnych wniosków autora jest sformułowanie tezy o kluczowym znaczeniu religii w formułowanych na Rusi koncepcjach, do tego stopnia, że to nie przynależność do ludu ruskiego, ale wyznawanie prawosławia, było wyznacznikiem identyfikacji ze Świętą Rusią. Stąd też po upadku Konstantynopola to na Moskwie mogła spocząć misja budowy jednego chrześcijańskiego królestwa, klucza do historii zbawienia i świata.

Innym tematem pośrednio związanym z cesarstwem bizantyńskim, a podjętym przez rosyjskich badaczy w 2017 r. jest zagadnienie bogomilizmu²⁷. Praca Stanisława Olegowicha Jegorova, związanego z uniwersytetem w Nowosybir-

---

²⁵ A.I. Biedajev, *Ideja Sviatoj Rusi w ruskiej sredniewiekowej kulture*, dysertacja kandydata istoricheskich nauk, Astrachań 2017, ss. 186.

²⁶ M. Pastoureau, *Średniowieczna gra symboli*, przekł. H. Igalson-Tygielska, Warszawa 2006, ss. 406.

²⁷ Kwestiami herezji dualistycznych występujących na obszarze świata bizantyńskiego zajmuje się wielu polskich badaczy, szczególnie tych reprezentujących ośrodek Centrum Ceraneum w Łodzi. Pod kierownictwem Georgiego Minczewa pracuje zespół realizujący grant dla Narodowego Centrum Nauki (l. 2017-2020) pt. *Herezje dualistyczne w dziejach Europy Południowo-Wschodniej IX-XV w.* Owocem dotychczasowej pracy części badaczy związanych z łódzkim ośrodkiem jest m.in. istotne wydawnictwo źródłowe: *Średniowieczne herezje dualistyczne na Balkanach. Źródła słowiańskie*, oprac., przekład i komentarz G. Minczew, M. Skowronek, J.M. Wolski, Łódź 2015, ss. 267; *Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian południowych*, wybór i red. G. Minczew, M. Skowronek, Kraków 2006, ss. 386.

sku, jest interesująca przede wszystkim ze względu na przyjętą metodologię. Podejmując się opracowania dobrze znanego źródła – *Interrogatio Iohannis*²⁸, postanowił omówić je z perspektywy tartusko-moskiewskiej szkoły semiotycznej Jurija Łotmana, stawiając sobie za cel rekonstrukcję kodów semiotycznych, zgodnie z którymi zbudowano tekst *Zapytań Jana*, konfrontując swoje ustalenia z teorią wspólnot wyobrażonych Benedicta Andersona²⁹, mikrofizyki władzy Michel'a Foucault'a³⁰ oraz przemocy mimetycznej René Girarda³¹. Praca podzielona została na cztery rozdziały, dotyczące kolejno: omówienia *Zapytań Jana* jako źródła historycznego, historii wydań i tłumaczeń, problemów związanych z gatunkiem literackim (s. 19-55); idei separacji światów materialnego i duchowego, desakralizacji przestrzeni, a także dekonstrukcji chrześcijańskich miejsc symbolicznych (s. 56-82); zapatrywań na ideę władzy oraz elementów utopii w poglądach bogomilskich, ze szczególnym uwzględnieniem zjawiska odrzucenia zastanego społeczeństwa przy jednoczesnym braku potrzeby budowy nowego systemu społecznego (s. 83-109); rekonstrukcji związków pomiędzy *Zapytaniami Jana* a tradycjami ustnymi i artystycznymi pierwszego carstwa bułgarskiego (s. 110-150).

Ostatni z rozdziałów wydaje się szczególnie interesujący. Po pierwsze warto zapoznać się z tezami autora na temat zachowanych wśród bogomilów praktyk mimetycznych, używającego wobec nich zaczerpniętego od J. Łotmana sformułowania „codziennego prawosławia”, tzn. zjawiska upodabniania się i uczestniczenia w ceremoniach kościoła oficjalnego w celu ukrycia swych prawdziwych zapatrywań. Po drugie, wychodząc od teorii trzech kręgów wtajemniczenia bogomilów – słuchaczy, wiernych i czystych, rosyjski badacz formułuje tezę

---

²⁸ Znanego także z polskich tłumaczeń i opracowań, m.in. W. Myszor, *Średniowieczna religijność ludowa. Dualizm w świetle Interrogatio Iohannis*, „Studia religiologia” 2008, t. 41, s. 11-19; *Zapytania Jana*, tłum. M. Starowieyski, [w:] *Apokryfy Nowego Testamentu. Listy i apokalipsy chrześcijańskie*, red. M. Starowieyski, Kraków 2001, s. 311-325; T. Dąbek-Wirgowa, *Tajna księga* [w:] *Siedem niebios i ziemia. Antologia dawnej prozy bułgarskiej*, Warszawa 1983, s. 15-21, a nawet książek popularnonaukowych Andrzeja Sarwy: *Tajemna księga oraz inne katarskie teksty sakralne*, Sandomierz 2009, ss. 81.

²⁹ *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przekł. S. Amsterdamski, Kraków 1997, ss. 207.

³⁰ Przede wszystkim: *Nadzorować i karać*, przekł. T. Komendant, Warszawa 1993, ss. 314.

³¹ *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, przekł. E. Burska, Warszawa 2012, ss. 212.

o stosowaniu odpowiednich technik narracyjnych wobec tychże trzech grup – od wzywania do poważnego traktowania reguł życia chrześcijańskiego, poprzez krytykę oficjalnego duchowieństwa aż do prezentacji zasad nauki bogomilskiej, włącznie z biblijnymi interpretacjami, które znaleźć możemy np. w *Zapytaniach Jana*.

Zakres badań nad imagologią, dyscypliną coraz bardziej istotną nie tylko w aspekcie historycznym³², reprezentuje praca autorstwa Marianny Jurevnej Andrejchevej, która zajęła się wizerunkiem „innowierców” w *Powieści minionych lat*³³. W dysertacji omówiono zbudowany w pomniku ruskiej historiografii wizerunek tradycyjnej religii słowiańskiej, wyznawców judaizmu, katolików oraz muzułmanów, jednakże z naszej perspektywy za szczególnie istotne należy uznać fragmenty odnoszące się do wpływów bizantyńskich. Praca dotyczy m.in. inspiracji historiograficznych – przede wszystkim Jerzego Mnicha (s. 33-61). Autorka wskazuje dla przykładu na podobieństwa interpretacyjne pomiędzy opisem plemion słowiańskich w *Powieści* oraz fragmentem autorstwa Jerzego, dotyczącym obyczajów różnych ludów wschodnich (skrupulatnie zresztą wskazując na wpływy pochodzące z dzieł takich autorów jak Pseudo-Cezariusz z Nazjanzu, Euzebiusz z Cezarei czy Bardesan), czy też różnych wersji *Aleksandriidy*, na temat wyobrażeń dotyczących Peruna oraz Ammon-Zeusa. Rosyjska badaczka wykorzystała zabytki hagiografii, m.in. Stefan z Suroża, czy żywoty męczenników chersoneskich (s. 75-100), budując hipotezę na temat zaczerpnięcia stamtąd toposów ukazujących męczeństwo bizantyńskich świętych do opisu „wypędzenia” i „rytualnego prześladowania” posągu Peruna. Poprzednie analizy uzupełnia również porównanie wyobrażeń apokaliptycznych zachowanych w *Powieści*, a wywodzących się z Proroctwa Pseudo-Methodiusza z Patary (s. 165-187).

---

³² Warto wspomnieć w tym miejscu tezy Joepa Leersena o „ciągłym zapotrzebowaniu na imagologię” w czasach obecnych: *Imagologia. O zastosowaniu etniczności do nadawania światu sensu*, przekł. E. Kledzik, „Porównania” 2017, t. 24, s. 9-29.

³³ M.J. Andrejcheva, *Obrazy inowiercev v Poviesti Vremiennyh Liet*, dysertacja kandydata istoricheskikh nauk, Moskwa 2017, ss. 224.

Zagadnienia militarne

Temat bizantyńskiej wojskowości to z pewnością jedno z najlepiej opracowanych zagadnień w rosyjskiej historiografii, przede wszystkim dzięki dokonaniom Władimira Vasilevicha Kuchmy³⁴. Badania te kontynuowane są przede wszystkim przez naukowców związanych z ośrodkiem w Jekaterynburgu z Antonem Siergiejevichem Mohovem na czele³⁵. Jego uczennicą jest Karina Ramazanova Kapsałykova, która zajęła się obrazem wojny w źródłach bizantyńskich połowy IX – połowy XI w.³⁶

We wstępie rozdziału pierwszego (s. 41-60) otrzymujemy interesujący opis rozwoju armii bizantyńskiej w okresie sprawowania władzy przez dynastię macedońską, schematy organizacyjne temów, formacji tagmata, a także powstałych w trakcie reform katepanatów, dukatów, czy *mikra themata*. Część główna pierwszego rozdziału (s. 60-103) to bardzo dobre podsumowanie wiedzy na temat bizantyńskich traktatów wojskowych okresu IX-XI w., z uwzględnieniem odwołań do dziedzictwa starożytności (m.in. Onasandra, Poliajnosa, Eliana Taktyka, Wegencjusza). Ze względu na przystępność formy byłby to z pewnością świetny tekst poglądowy do wprowadzenia w tematykę zajęć specjalistycznych na uczelni wyższej. Główny temat rozdziału to zagadnienie obecności religii w życiu codziennym armii bizantyńskiej w X-XI w. (s. 104-147). Autorka opisała tutaj znane ze źródeł praktyki religijne, odprawianie nabożeństw w warunkach obozowych, rolę kapłanów pozostających przy oddziałach wojskowych, a także zaleceń znajdujących się w traktatach militarnych względem pobudzenia morale żołnierzy poprzez odwołania do wyobrażeń religijnych i ich miejsca wśród innych argumentów podnoszonych przez dowódców, m.in. rytualnego wręcz poniżania wrogów czy obietnic cesarskiej nagrody za zwycię-

---

³⁴ Przede wszystkim: *Vojennaja organizacija Vizantijskoj imperiji*, Petersburg 2001, ss. 426. Nie można nie wspomnieć również istotnych prac translatorskich V.V. Kuchmy: *Taktika Lva*, Petersburg 2012, ss. 368; *O strategiji. Vizantijskij voennyj traktat VI wieka*, Petersburg 2007, ss. 160; *Strategikon Mavrikija*, Petersburg 2004, ss. 248; *Dva vizantijskich voennykh traktata konca X wieka*, Petersburg 2002, ss. 416.

³⁵ A.S. Mohov, K.R. Kapsałykova, *Pust' drugije rasskazyvajut o vygodie i roskosh, chto prinosit vojna. Vizantijskaja poliologičeskaja tradicija X-XI vekov*, Jekaterynburg 2019, ss. 300; A.S. Mohov, *Vizantijskaja armija v seredinie VIII-seredinie IX v. Razvitije vojenno-administrativnyh struktur*, Jekaterynburg 2013, ss. 278.

³⁶ K.R. Kapsałykova, *Predstavlienija o vojnie i armiji v Vizantiji (seredina IX – seredina XI v.)*, dissertacja kandidata istoričeskich nauk, Jekaterynburg 2017, ss. 352.

stwo. Badaczka odniosła się również do dyskusji na temat „bizantyńskiej wojny świętej”, a część z jej argumentów wydaje się być interesująca. K.R. Kapsałykova zauważyła m.in., że obecnych w traktatach odwołań religijnych nie możemy analizować bez zwrócenia uwagi na skłonność Bizantyńczyków do absorpcji przynoszących efekty rozwiązań militarnych podpatrzonych u swoich wrogów, bez względu na ich wierzenia. Podkreśliła, że w żadnym z bizantyńskich podręczników nie znalazło się wyrażone *explicite* wezwanie do zabijania muzułmanów czy niszczenia wiary islamskiej, konkludując swoje rozważania następującym stwierdzeniem: *co zaś tyczy się świętej wojny, konfliktów międzyreligijnych, starcia islamskiej i chrześcijańskiej cywilizacji to, bez wątpienia, wszystko to miało miejsce. Tylko nie w politycznej czy wojennej historii cesarstwa bizantyńskiego i kalifatu arabskiego, a w zagranicznej i rodzimej historiografii*³⁷.

W rozdziale drugim K.R. Kapsałykova zajęła się obrazem wojny w źródłach bizantyńskich X-XI w., omawiając najpierw spuściznę dyplomatyczną takich osób jak Mikołaj Mistyk, Teodor Dafnopates, Leon Choirosfaktes, czy Aretas z Cezarei Kapadockiej (s. 148-166). Następnie mamy okazję zapoznać się z najistotniejszą, jak mi się wydaje, częścią pracy (s. 167-200), mianowicie tłumaczeniem dzieł przypisywanych Konstantynowi VII Porfirogenecie – *Oratio ad milites* (tłumaczenie s. 176-180) oraz *De contionibus militaribus* (tłumaczenie s. 185-193), uzupełnionym o wieloaspektowe omówienie. Pierwszy z tekstów, przedstawiając najpierw szeroką dyskusję z poglądami Helene Ahrweiler, autorka uznała za skierowany do szerokich kręgów wojskowych, napisany ze względu na konieczność podniesienia prestiżu cesarskiego po klęsce wyprawy na Kretę w 949 r. Z kolei drugi, wynikający z konieczności uporządkowania struktur armii na wschodzie, uznaje za adresowany wyłącznie do wyższych dowódców bizantyńskich. W kolejnym podrozdziale (s. 200-220) Karina R. Kapsałykova przedstawiła analizę wątków wojskowych w poezji Jana Geometry czy Krzysztofa z Metyleny. Omówienie wierszy epitafijnych Anonima Patrycjusza dotyczących Nicefora II Fokasa jest zaś wstępem do podniesienia tematu stosunku Bizantyńczyków do męczeńskiej śmierci za wiarę. Ostatnia część drugiego rozdziału to omówienie twórczości Nicefora Uranosa (s. 220-238).

Rozdział trzeci, poświęcony typologii wodzów bizantyńskich w X-XI w., rozpoczyna fragment omówienia dzieła Jana Skylitzesa w kontekście jego narracji

---

³⁷ *Ibidem*, s. 147.

przedstawiających charakterystycznych dowódców, z Kekaumenem na czele (s. 239-253)³⁸. Interesującym problemem badawczym przedstawionym przez autorkę jest los wodzów, którzy nie spełnili pokładanych w nich nadziei. Badaczka skupiła się w tym miejscu m.in. na losach Bardasa Fokasa, ojca Nicefora i Leona, który będąc świetnym dowódcą średniego szczebla nie potrafił przewodzić całym armiom oraz na błędach poczynionych przez Konstantyna Arianitę podczas wojny z Pieczyngami za czasów Konstantyna Monomacha, a także na przykładzie Michała, syna logotety Anastazjusza i jego klęsk podczas wyprawy na Stefana Woisława w 1042 r., które wszak nie miały większego wpływu na rozwój jego kariery i pełnione później funkcje, również wojskowe (s. 253-267). Z pewnością najbardziej godny polecenia w rozdziale trzecim jest fragment poświęcony realiom życiowym wodzów bizantyńskich, gdzie autorka omówiła m.in. problemy z korupcją, brakiem dyscypliny, pijaństwem (s. 267-285)³⁹. Zaprezentowała też ciekawe uwagi na temat women studies w badaniach nad armią bizantyńską, m.in. dotyczące toposu śmierci z ręki kobiety (s. 285-298), a także analizę wiary w sny, znaki i astrologię wśród bizantyńskich wojskowych (s. 298-310).

Nie ze wszystkimi uwagami autorki można zgodzić się w stu procentach. Kontrowersyjna wydaje się dla przykładu teza, zgodnie z którą śmierć Nicefora Fokasa i upadek jego rodu był jakoby skutkiem próby wprowadzenia pewnych norm religijnych w armii bizantyńskiej i oporem wobec tych idei wśród wyższego dowództwa bizantyńskiego, co miało doprowadzić, jak napisała badaczka, do *zrzucenia z tronu religijnego fanatyka*⁴⁰. Niemniej jednak dysertacja jest jedną z najlepiej przygotowanych pod względem merytorycznym w zaprezentowanym tutaj przeglądzie, zaś jej walory edukacyjne i przejrzystość narracyjna predestynuje ją, być może, do przetłumaczenia na język polski i zaprezentowania szerszemu gronu czytelników zainteresowanych historią cesarstwa w Polsce.

---

³⁸ Niestety, chociaż autorka skupiła się w tej części nie tylko na wizerunkach bizantyńskich wodzów, omawiając również np. bułgarskich, przedstawionych przez Skylitzesa, wspomnieć wypada, że pominęła dokonania polskich badaczy w zakresie analizy tego dzieła historycznego pod wybranym przez siebie kątem: J. Bonarek, *Romajowie i obcy w Kronice Jana Skylitzesa*, Toruń 2003, s. 111-171.

³⁹ Autorka konkluduje jednak, że zaprezentowane odstępstwa od dyscypliny były najprawdopodobniej w większości przypadków unikalne, skoro zainteresowały dziejopisów na tyle, by o nich wspomnieć: K.R. Kapsałykova, *Predstavljenija o vojnie i armiji v Vizantiji*, s. 313.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 311-312.

Zagadnienia hagiograficzno-monastyczne

Dotyczącą tradycji hagiograficznej, ale czerpiącą również uzupełniającą wiedzę z homiletyki oraz ikonografii jest praca doktorska autorstwa Antona Anatolievicha Vojtienki na temat postaci Onufrego Wielkiego, jednego z najbardziej znanych świętych średniowiecza, którego kult rozwinął się nie tylko w rodzimym Egipcie, ale poprzez wpływy bizantyńskie od Nubii i Etiopii aż po zachodnią Europę⁴¹. Dysertacja nie powstałaby w ostatecznym kształcie, gdyby nie współpraca z polskimi ośrodkami naukowymi, przede wszystkim Katedrą Papirologii Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego⁴², a także uznanymi polskimi specjalistami – Ewą Wipszycką oraz ks. Markiem Starowieyskim. Rozdział pierwszy (s. 20-49) poświęcony został omówieniu źródeł dotyczących św. Onufrego. Należy podkreślić, że autor wykonał olbrzymią pracę, gromadząc teksty w licznych językach – przede wszystkim koptyjskim, greckim i starocerkiewnosłowiańskim, uzupełnione jednak o źródła łacińskie, polskie, francuskie oraz włoskie. Badacz użył w swej pracy wielu materiałów tłumaczonych z języków arabskiego, ormiańskiego, gruzińskiego oraz geez z Etiopii. W rozdziale znajdziemy również omówienie ikonografii Onufrego, chociaż nie jest to zdecydowanie praca z zakresu historii sztuki. Autora interesuje bowiem przede wszystkim ewentualny wpływ źródeł pisanych na sposób przedstawienia świętego w ikonach, mozaikach czy malowidłach naściennych – od najwcześniejszych wyobrażeń zachowanych w klasztorze św. Jeremiasza w Sakkarze (VII-VIII w.), poprzez nubijskie (X-XI w.), bizantyńskie (XI-XII w.), bułgarskie i serbskie, a także z południowej Italii (Sycylii, Kalabrii, Apulii) po ruskie (Kijów oraz Psków). Nie zabrakło odniesień do zachodnich wizerunków Onufrego (Freiburg, Barcelona czy kaplica zamkowa Świętej Trójcy w Lublinie), a także tych z Rosji – np. z klasztoru sołowieckiego.

W rozdziale drugim (s. 50-100) rosyjski badacz omówił zagadnienie historyczności postaci Onufrego oraz skomplikowaną kwestię autorstwa żywotów świętego. Zaprezentował polemikę z tezami Charlesa Williamsa oraz Alison Goddard Elliot, sprzeciwiając się teoriiom odrzucającym w hagiografii perspek-

---

⁴¹ A.A. Vojtienko, *Svjatoj Onufrij Wielikij v agiograficheskoj tradiciji (IV-XIV vv.)*, dysertacja doktora istoricheskich nauk, Moskwa 2017, ss. 530.

⁴² Dzięki Polskiemu Komitetowi ds. UNESCO autor pracował w latach 2007-2015 w warszawskich bibliotekach naukowych, przygotowując tekst dysertacji.

tywę historyczną na rzecz wyłącznie odczytywania treści żywotów jako literackich kodów kulturowych, broniąc tezy o indywidualnym podejściu autorów hagiograficznych do swojej pracy. W drugiej części rozdziału autor przedstawił wnikliwe studium występujących w różnych kulturach i obszarach geograficznych nieścisłości dotyczących tradycji obchodzenia święta pamięci Onufrego czy rozumienia samej istoty jego świętości oraz dziedzin, nad którymi przyznawano mu patronat.

Za oś tematyczną dysertacji należy uznać rozdział trzeci (s. 101-207), w którym Anton A. Vojtienko omówił dostępne wersje żywota św. Onufrego – grecki (w ośmiu redakcjach), koptyjski (udowadniając błędy popełnione we wcześniejszych wydaniach Emile'a Amelineau, publikując niedostępne dotąd fragmenty z Francuskiej Biblioteki Narodowej oraz Biblioteki Watykańskiej), starocerkiewnosłowiański (wyszczególniając trzy główne typy), arabski (co najmniej dwie redakcje uzależnione od języka pierwotnego, z którego tłumaczono – greckiego lub koptyjskiego), geez (wskazując na nowe pola badawcze ze względu na odkryte niedawno nowe manuskrypty w tym języku), łaciński, gruziński oraz ormiański. Rozważania uzupełnia rekonstrukcja procesu pojawienia się w żywotach łacińskich wersji o narodzinach i dzieciństwie świętego, a także podrozdział dotyczący homilii poświęconych Onufremu – autorstwa Pisencjusza, biskupa Keft w latach 610-619 oraz Filogato da Cerami, wykształconego w kulturze greckiej poddanego sycylijskiego króla Rogera II. Za reasumpcję i rozwinięcie wspomnianych wątków należy uznać rozdział czwarty (s. 208-256), w którym autor podejmuje się zadania ustalenia oryginalnej, pierwszej wersji żywota św. Onufrego oraz rozdział piąty (s. 257-288), w którym dokonuje analizy treści wspomnianych materiałów homiletycznych.

Spośród omówionych w niniejszym tekście dysertacji praca Antona A. Vojtienki wydaje się być jedną z najbardziej udanych, mocno osadzonych w bazie źródłowej, prób ukazania licznych związków pomiędzy cywilizacjami występującymi w basenie Morza Śródziemnego i Europie na przestrzeni epoki średniowiecza. Warto byłoby udostępnić tezy autora polskiemu czytelnikowi poprzez dokonanie tłumaczenia na język polski. Autor nie ukrywa zresztą, że nakreślił jedynie podstawowe problemy badawcze występującego w przypadku Onufrego Wielkiego procesu interkulturalnego, formułując kolejne pytania badawcze, m.in. o obecność postaci świętego w folklorze greckim i słowiańskim. Ze *strice* poznawczego punktu widzenia warto wspomnieć, że dysertacja została uzupeł-

niona analizą porównawczą żywotów greckich, koptyjskich i starocerkiewno-słowiańskich z rosyjskim tłumaczeniem i komentarzami (s. 337-530), co podnosi zdecydowanie walor naukowy omawianego opracowania.

Zdecydowanie godna polecenia jest również analiza literatury hagiograficznej pod kątem sporów ikonoklastycznych zaprezentowana przez Olgę Nikolajewną Izotową⁴³. W rozdziale pierwszym monografii omówiono historię powstania zjawiska kultu ikon ze szczególnym uwypukleniem tezy o pochodzeniu tegoż z praktyki codziennej (s. 41-48), a także próbę usystematyzowania głównych poglądów admiratorów kultu obrazów wśród bizantyńskich teologów tworzących przed kryzysem ikonoklastycznym (s. 48-67). W rozdziale drugim autorka przedstawiła badania na temat wprowadzania toposów poświęconych teorii obrazów do tekstów hagiograficznych oraz podziału typologicznego metod wyrażania czci ikon w analizowanych żywotach, m.in. poprzez spowiedź, dialog z cesarzem, list (s. 68-104). Wiele miejsca zajęły rozważania na temat praktyk religijnych związanych z ikonami – oprócz znanych powszechnie procesji, śpiewów czy modlitw przed obrazami, istotne znaczenia miały tu namaszczenie olejami pochodzącymi z ikon w celu uzdrowienia, noszenie ikon przy sobie (w okresie ikonoklazmu – w ukryciu, pod odzieżą), wyrażanie uwielbienia poprzez pocałunek samej ikony lub zasłony obrazu, czy noszenie enklopionów z wyobrażeniami ikon (traktowane jako wybieg, gdyż sam krzyż nie był zakazany). Analiza kilkudziesięciu żywotów okresu ikonoklazmu (m.in. Nicefora Patriarchy, Grzegorza Dekapolity, Teofanesa Wyznawcy, Eutymiusza z Sardes, Metodego Wyznawcy, Teodora Studyty, Teofilakta z Nikomedii, Joannika Wielkiego) pozwoliła autorce na wyszczególnienie głównych elementów argumentacji ikonodulskiej używanych w tychże: podkreślenie zakorzenienia w tradycji kościoła, odwołania do fragmentów Starego Testamentu, oskarżenia ikonoklazmu o doketyzm i manicheizm (s. 105-138). W ostatnim rozdziale na szczególne zainteresowanie zasługują fragmenty poświęcone relacji pomiędzy traktowaniem obrazów jako integralnego elementu teorii wcielenia a ich funkcją dekoratywną (s. 139-171).

Palestyński monastycyzm miał istotne znaczenie dla rozwoju jego bizantyńskiej odmiany, choćby ze względu na wykorzystanie wzorców przez Teo-

---

⁴³ O.N. Izotova, *Ikonopochitanije v kontekstie vizantijskoj religioznozi IX-X vv. po dannym agiograficheskikh istochnikov*, dissertacja kandidate filozofskich nauk, Moskwa 2017, ss. 198.

dora Studytę podczas organizacji wspólnoty w Konstantynopolu. Dlatego też z zainteresowaniem przyjąć należy pracę Andrieja Viktorovicha Kurbanova dotyczącą rozwoju palestyńskich wspólnot mnisznych na przykładzie monasteru Abba Serida pod Gazą⁴⁴. W dysertacji zaprezentowane zostały niepublikowane wcześniej wyniki badań archeologicznych na terytorium tellu Umm al-Amer, które to miejsce autor identyfikuje z obszarem, gdzie funkcjonował klasztor (s. 38-81). Rosyjski badacz korzysta również z możliwości, jakie dają nowoczesne bazy danych, takie jak *Thesaurus Linguae Graecae* (TLG) oraz *Papyri*, dokonując wnikliwej analizy źródeł choćby pośrednio mających związek z interesującym go monastylem, zwłaszcza wywodzących się z ośrodka w Gazie: Barsanufiusza⁴⁵, Doroteusza⁴⁶, Porfiniusza, Hilariona, czy Izajasza (s. 20-37).

Rosyjski badacz zajął się też życiem codziennym klasztoru Abba Serida, prezentując zdanie polemiczne wobec dotychczas ugruntowanych w nauce tez formułowanych m.in. przez Marię Dembińską i Michela Kapłana dotyczących diety mnichów. Oprócz kwestii odżywiania (s. 88-107) w tej części dysertacji poznać możemy szczegółowo informacje na temat regulowania kwestii snu (s. 86-88), odzieży (s. 107-145), higieny (s. 145-149) czy zachowania wobec problemów epidemiologicznych (s. 150-154). W kolejnym rozdziale autor przedstawił zagadnienia organizacji wewnętrznej klasztoru Abba Serida (s. 155-169), omawiając poszczególne funkcje, takie jak deuterariusz (pomocnik igumena zajmujący się organizacją pracy), ekonom (pomocnik w kwestiach finansowych), kellar (zajmujący się podziałem dóbr pomiędzy mnichów), epistat (pilnujący dyscypliny), ksenodoch (odpowiedzialny za gości klasztoru).

W ostatnim rozdziale autor omówił znaczenie monasteru dla aprowizacji regionu oraz rozwoju handlu pomiędzy Syrią a Egiptem (s. 170-175), działalność filantropijną prowadzoną przez klasztor (s. 176-184) oraz stosunek mnichów zarówno do władzy cesarskiej, jak i przedstawicieli innych wyznań

---

⁴⁴ A.V. Kurbanov, *Povsiednievnaja zhizn rannevizantijskoj palestinskoj kinoviji. Na primiere gazskogo monastyryja Avvy Serida*, dissertacja kandidata istoricheskikh nauk, Biełgorod 2017, ss. 247.

⁴⁵ Polskie tłumaczenie części dzieła: Barsanufiusz i Jan, *Pytania i odpowiedzi*, przekł. A. Bober, [w:] *Światła ekumeny. Antologia patrystyczna*, oprac. A. Bober, Kraków 1965, s. 295-297.

⁴⁶ Polskie tłumaczenie: Dorotheos z Gazy, *Nauki ascetyczne*, przeł. M. Borkowska, Warszawa 1980.

(s. 184-194). Pracę uzupełnia kilkadziesiąt rysunków, map i fotografii stanowisk archeologicznych, a także analiza leksykograficzna „Pytań i odpowiedzi” Barsanufiusza i Jana (s. 241-247).

Historia sztuki

Pracą dotyczącą zagadnień bizantyńskiej historii sztuki jest złożona w 2017 r. dysertacja kandydacka Alego S.H. Alshurmana, dotycząca zespołu pałaców pustynnych kalifów umajjadzkich z końca VII – początków VIII w.⁴⁷ Omówienie składa się z trzech rozdziałów, a także apendyksów zawierających dokumentację zebraną przez autora podczas jego wyjazdów badawczych do Jordanii (s. 128-192). W pierwszej części badacz omówił zagadnienie wzorców widocznych w architekturze pałacowej Umajjadów (s. 17-40). W rozdziale drugim podjął temat cech przestrzennych i konstrukcyjnych charakterystycznych dla omawianych budowli (s. 40-72). W rozdziale trzecim znajdziemy informacje na temat odtworzenia sztuki dekoratywnej wnętrza pałacowych (s. 73-109).

Według autora pierwszy etap rozwoju architektury muzułmańskiej w Syrii i Jordanii zorientowany został na absorpcję wzorów bizantyńskich, a przykłady umajjadzkich budowli należy uznać za kontynuację rozwoju modeli konstrukcyjnych rozpowszechnionych w cesarstwie. Zwrócił szczególną uwagę na program dekoracji w Kasr Amra, gdzie schemat ikonograficzny zastosowany w łaźniach należy uznać za bezpośrednie nawiązanie do wzorców bizantyńskich – chociażby motyw przedstawiający władcę na tronie pod niebieskim sklepieniem, symbolizującym szczególną ochronę ze strony Boga. Autor analizuje także przypadek znalezisk z Kasr Hiszam, gdzie odkryto wyryte imiona robotników, takich jak Konstantyn, Marek czy Szymon, co wyraźnie wskazuje na pochodzenie twórców zdobień. Zwraca również uwagę na podobieństwa pomiędzy stylami mozaikowymi zastosowanymi w pałacu z Mszatta, a zdobieniami kościołów św. Jerzego i Świętych Apostołów z Madaby.

Wnioski zaprezentowane przez autora nie należą do szczególnie odkrywczych, niemniej jednak praca ma walor edukacyjny, co nie znaczy, że na polskim

---

⁴⁷ A.S.H. Alshurman, *Arhitekturno-hudozhbestviennyje osobennosti interera dvorcov omejjadskogo perioda v Jordaniji (VII-VIII vv. n.e.)*, dissertacja kandidata iskusstvovidenija, Moskwa 2017, ss. 192.

rynku wydawniczym brakuje nam równie dobrych opracowań problemu bizantyńskich wpływów na sztukę islamską⁴⁸.

Zagadnienia źródłoznawcze

Efektom prac białgorodzkiego ośrodka bizantynologicznego nad *Chronografią* Jana Malalasa⁴⁹ jest dysertacja Antoniny Vladimirownej Kobzevej⁵⁰, w której autorka zajęła się rozwojem tradycji antykwarycznej i zjawiskiem mediewializacji obecnymi w tym zabytku bizantyńskiej historiografii. Pod pojęciem antykwarianizmu badaczka rozumie szerokie, erudycyjne zainteresowania różnorodnymi zjawiskami przeszłości, bez jednakowoż jednej spójnej linii tematycznej, ze szczególnym uwzględnieniem analizy znaczenia słów, zbierania cytatów słynnych osób, opisu materialnych śladów przeszłości, przy częstym doszukiwaniu się analogii do procesów współczesnych danemu autorowi. Twórczość antykwaryczną takich autorów jak Jan Malalas, czy Jan Lidyjczyk Antonina V. Kobzeva uznana za efekt powrotu do rzymskich tradycji antykwarianizmu reprezentowanych przez takich twórców jak Warron, Waleriusz Maksymus, Gelliusz oraz Festus. Pod sformułowaniem mediewializacji wiedzy historycznej i humanistycznej w ogóle autorka rozumie natomiast odrzucenie na przełomie V-VI w. „arystotelejskiej wizji świata”, polegające na zniekształceniu wyobrażeń na tematy geograficzne, topograficzne, kosmograficzne, rozumianym jako uszczuplenie i uproszczenie wiedzy, przy jednoczesnym wprowadzeniu nieracjonalnych wyjaśnień przyczyn niektórych wydarzeń historycznych.

⁴⁸ Podstawowe opracowanie wraz z wybraną literaturą przedmiotu: M. Woźniak, *Bizantyńskie dziedzictwo? Sztuka i architektura wczesnego islamu w zarysie (VII-VIII w.)*, [w:] *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, red. T. Wolińska, P. Filipczak, Warszawa 2015, s. 503-525.

⁴⁹ Mam tu na myśli przede wszystkim prace translatorskie nad *Chronografią* podjęte pod kierunkiem Nikołaja N. Bolgova w Białgorodzie w latach 2014-2016: Ioann Malala, *Chronografija. Knigi I-VI*, Białgorod 2016, ss. 156; Ioann Malala, *Chronografija. Knigi VII-XII*, Białgorod 2016, ss. 100; Ioann Malala, *Chronografija. Knigi XIII-XVIII*, Białgorod 2014, ss. 200. Poza Antoniną V. Kobzewą w przygotowywaniu tłumaczeń brał również udział K.O. Popkov, który w ostatnich latach badał *Chronografię* w kontekście narracji na temat historii Rzymu przedstawionej w dziele: *Rimskaja imperija I v. do n.e. – II v. n.e. v „Chronografiji” Ioanna Malaly*, „Białgorodskij dialog. Problemy istoriji i filologii”, 2013, s. 60-61; *Obraz Rima w „Chronografiji” Ioanna Malaly*, „Białgorodskij dialog. Problemy istoriji i filologii”, 2015, s. 35-36.

⁵⁰ A.V. Kobzeva, *Chronografija Ioanna Malaly. Antikvarnaja tradicija i medievalizacija istoričeskogo znanija v Rannej Vizantiji*, dissertacja kandydata istoričeskich nauk, Białgorod 2017, ss. 255.

Rozdział pierwszy to reasumpcja dotychczasowych wyników badań na temat biografii Jana Malalasa, ze szczególnym uwzględnieniem antiocheńskiego etapu w życiu bizantyńskiego historyka (s. 28-43). Druga część (s. 43-56) dotyczy natomiast struktury *Chronografii*, gdzie zostały dokładnie omówione księgi związane z historią biblijną, grecką i rzymską, podkreślając m.in. brak wyraźnie zaznaczonego momentu przełomowego związanego z chrystianizacją imperium. W rozdziale pierwszym omówione zostały również dotychczasowe wydania oryginału i tłumaczeń na języki kongresowe, dostępne rękopisy, a także zagadnienie inspiracji i źródeł Jana Malalasa (s. 56-66). Rozdział drugi dotyczy wspomnianego antykwarianizmu. Autorka zwróciła tutaj szczególną uwagę na zastosowanie przez Jana Malalasa formuły, jaką sama nazywa *chronologią hybrydową*, oznaczającą proces mieszania różnorodnych gatunków historiograficznych przy jednoczesnej próbie syntezy informacji pochodzących z tekstów biblijnych z dziejami greckimi i rzymskimi, włączając tu również wątki mitologiczne. W pierwszej części rozdziału rosyjska badaczka zajęła się historią Antiochii obecną w *Chronografii* (s. 70-97), wyszczególniając bloki tematyczne widoczne według niej w dziele, a dotyczące działań budowlanych, legend antiocheńskich, historii politycznej (obejmującej m.in. dzieje urzędników miejskich, walk fakcyjnych, buntów i niepokojów) i kościelnej miasta (skupiając się przede wszystkim na historii świętych związanych z Antiochią, a także strukturach kościelnych w mieście), tradycyjnych świąt miejskich oraz klęsk żywiołowych nawiedzających gród nad Orontesem. W drugiej części (s. 98-114) autorka skupiła się na elementach narracji związanych z historią znaną z kart utworów biblijnych oraz sposobem powiązania przez Malalasa wzmianek mitologicznych z historią. Szczególnie interesują ją metody racjonalizacji pewnych opowieści znanych z historii starożytnej, np. „poszukiwania” źródeł mitu o pochodzeniu Aleksandra od Ammona, gdzie wspominając o tym Malalas tłumaczył go rzekomym związkiem pomiędzy Olimpias a faraonem Nektanebo. Wśród wniosków dotyczących obserwacji zjawiska antykwarianizmu wyróżnić należy uwagę na temat dość dowolnego wykorzystywania przez bizantyńskiego historyka motywów mitologicznych i nie traktowanie ich przez Malalasa jako wrogich czy groźnych dla światopoglądu chrześcijańskiego, przy jednoczesnym zacieraniu granic pomiędzy tym co mitologiczne i historyczne⁵¹.

---

⁵¹ Autorka nie zapomina, że nie wszystko co wyszło spod pióra Malalasa to wyłącznie efekt jego świadomych i zaplanowanych przemyśleń, jego osądy mogły być równie dobrze skutkiem

Niekiedy jednak główny cel badawczy dysertacji wyraźnie umyka A.V. Kobzevej, dla przykładu fragment poświęcony Justynianowi Wielkiemu (s. 131-138) został zdominowany rozważaniami na temat kształtowaniu wizerunku cesarza przez Malalasa⁵².

Rozdział trzeci to opis tych narracji bizantyńskiego historyka, które świadczą o zjawisku mediewializacji *Chronografii* (s. 144-159). Według autorki przede wszystkim charakteryzują je: tendencja do stosowania opisu wydarzeń bez głębszej analizy ich przyczyn, przydawanie wydarzeniom, szczególnie katastroficznym, wymiaru związanego z Bogiem, a także używanie przez Malalasa tzw. chronologii hybrydowej – różnorodnego datowania wydarzeń, co prowadzi do wielu błędów rzeczowych. Autorka wprowadziła tutaj również kolejne sformułowanie-klucz – amalgamat Malalasa, co zgodnie z jej interpretacją oznacza uproszczenie i zniekształcenie wydarzeń historycznych przez bizantyńskiego historyka. Z jednej strony bowiem, jak podkreśla badaczka, obserwujemy w *Chronografii* euhemeryzm w stosunku do greckich mitów, z drugiej zaś przekonanie o decydującej roli Opatrzności i odejście od poszukiwania racjonalnych przyczyn wydarzeń z historii najnowszej. Z jednej strony autorka zauważa podjętą przez Malalasa próbę połączenia historii różnych kręgów kulturowych, z drugiej nadmierne uproszczenie wielu wątków.

Autorka nie ukrywa w zakończeniu, że jej zainteresowanie historiografią reprezentowaną przez Malalasa wynika z jego znaczenia dla formowania się kultury ruskiej – według badaczki historię antyku czy mitów Rusini mogli poznać pierwszy raz właśnie za pośrednictwem starocerkiewnosłowiańskiego tłumaczenia *Chronografii*. Dość interesujące rozważania A.V. Kobzeva uzupełniła o liczne apendyksy, m.in.: mapy Antiochii (s. 187-189), zestawienie wzmianek na temat architektury i pomników Antiochii (s. 190-196), spis informacji na temat posągów miejskich u Malalasa (zainteresowanie posągami jest według

---

wychowania i wpływu epoki, w jakiej żył. Odrzuca dla przykładu tezy Zinaidy V. Udalcovej na temat dokonanej przez bizantyńskiego historyka „chrystianizacji Platona” zauważając, że sformułowania, które moglibyśmy tak interpretować w *Chronografii* mogły pojawić się w związku z dominującymi w jego epoce w niektórych kręgach intelektualnych interpretacjami rozwijanymi przez przedstawicieli neoplatońskiego nurtu filozoficznego (s. 111).

⁵² Warto jednocześnie zauważyć, że autorka, chociaż odwołuje się często w swojej pracy w innych fragmentach do tematu wykorzystania przez Malalasa opisów zewnętrznego wyglądu cesarzy, to zupełnie pomija istotną w tym względzie pracę, wydaną w języku angielskim: M. Kokoszko, *Descriptions of Personal Appearance in John Malalas' Chronicle*, Łódź 1998, ss. 181.

autorki jednym z głównych dowodów na antykwarianizm Bizantyńczyka – s. 196-200), porównanie cech charakterystycznych głównych postaci wymienianych w dziele (nazywanych przez autorkę somatopsychogrammami – s. 200-208), spis podstawowych błędów historycznych (s. 209-210), a także zestawienia antykwarycznych wzmianek dotyczących zagadnień etymologicznych, miejskich, świąt i festiwali (s. 213-235) oraz poznanych do tej pory rękopisów mających związek z tekstem Malalasa (s. 238-248).

Pracą *stricte* źródłoznawczą jest prezentacja dwujęzycznych (łacińsko-greckich) zabytków piśmienniczych autorstwa Aleksandra Jevgienovicha Karnacheva⁵³. Autor nie ukrywa we wstępie, że jego dysertacja kandydacka to w rzeczywistości zbiór dokonań paleograficznych związanych z materiałami dotyczącymi rękopisów znajdujących się w instytutach badawczych Moskwy i Petersburga, obejmujących różne okresy historyczne chronologicznie związane ze średniowieczem. Prezentowane materiały łączy jednak zjawisko diagrafii, czyli zapisania tekstów w dwóch językach – greckim i łacińskim, przy czym autora interesowały tylko przypadki diagrafii wtórnej, tzn. dopisania uwag w jednym z języków na manuskryptach stworzonych pierwotnie w drugim. Badania te, według autora, mają niebagatelne znaczenie dla poznania procesów interkulturowych dwóch tradycji europejskich średniowiecza – wschodniej, greckiej i słowiańskiej oraz zachodniej, łacińskiej.

Mimo że praca dotyczy konkretnych rękopisów przechowywanych w archiwach rosyjskich, to dzięki pierwszemu rozdziałowi mamy szansę zapoznać się z podstawowymi informacjami na temat praktyk diagraficznych stosowanych w zachodnich ośrodkach chrześcijańskich (s. 13-54), m.in. w kontekście opracowywania psalterzy, zachowania znajomości pisma greckiego w konserwatywnych wspólnotach klasztornych Anglii czy Irlandii, w państwie karolińskim (gdzie szczególnie często spotykane są liczne błędy i brak wprawy), a także na peryferiach ówczesnego świata zachodniego (wg autora) reprezentowanych przez żyjących w Italii Anastazego Bibliotekarza i Liutpranda z Kremony. Badacz poświęcił też wiele miejsca zagadnieniu związków pomiędzy odrodzeniem ideologii władzy (*translatio imperii*) a odrodzeniem nauki (*translatio studii*)

---

⁵³ A.J. Karnachev, *Dvujazycznyje pamiatniki sredneveikovej greko-latinskoj obrazovannosti v sobranijah Peterburga i Moskvy. Identifikacija i issledovanije*, dissertacja kandidate istoricheskich nauk, Petersburg 2017, ss. 294.

oraz rozprzestrzenianiem się diagraficzných manuskryptów we wspólnotach monastycznych w Trewirze, Lorsch i Gotha, rozwoju ośrodków translatorskich grecko-łacińskich na południu Italii – w Neapolu (VIII-IX w.) oraz Amalfi (X-XI w.), a także roli Rzymu jako miejsca, do którego w VII-VIII w. zaczęli napływać przedstawiciele greckich monastyrów w obawie przed prześladowaniami muzułmańskimi, a później także ikonoklastycznymi.

Kolejne rozdziały dotyczące konkretných rękopisów stanowią jednocześnie podstawę do przedstawienia szczegółowych informacji na temat ośrodków grecko-łacińskiej wymiany kulturalnej. W rozdziale drugim, dotyczącym moskiewskich fragmentów biblii z Benewentu (X-XI w.) autor poświęcił wiele miejsca kontekstowi powstania zabytku, skupiając się na historii funkcjonowania Amalfionu – łacińskiego monastynu na Atos, ośrodku działalności kopistów benedyktyńskich, istniejącego od X do XIII w. Analiza paleograficzna pozwoliła autorowi na sformułowanie ciekawých wniosków dotyczących szczegółów pracy kopistów i etapów nauki języka greckiego we wspomnianym klasztorze (s. 55-82). Podobnie omówienie rękopisu Rosyjskiego Instytutu Archeologicznego w Stambule (BAN RAIK 112) zawierającego *Homilie na Dzieje Apostolskie* Jana Chryzostoma, a znajdującego się obecnie w zasobach petersburskiej Biblioteki Akademii Nauk, jest wstępem do zaprezentowania szeregu szczegółowych informacji na temat funkcjonowania w XIV i XV w. ośrodku greckich badań we Florencji, z takimi postaciami jak Manuel Chryzoloras, Guarina z Werony czy Sozomen z Pistoii (s. 110-156).

Prezentowane opracowanie, jak zaznacza sam autor, znacznie wykracza poza deklarowany we wstępie zakres tematyczny. By móc odpowiednio przeanalizować rosyjskie manuskrypty autor musiał sięgnąć po szeroki materiał komparatystyczny znajdujący się w bibliotekach zachodnioeuropejskich. Stąd też główny tekst dysertacji uzupełniają omówienia rękopisu suppl. grec. 188 z Biblioteki Narodowej Francji (s. 164-187) oraz zestawienie korpusu manuskryptów diagraficzných dostępnych w bibliotekach zachodnich (s. 188-263). Należy podkreślić erudycję Aleksandra J. Karnacheva i jego zapał do wyznaczenia nowych kierunków badań w tak wymagającej dziedzinie, jaką jest niewątpliwie paleografia łacińska i bizantyńska. Warto polecić jednocześnie opracowaną przez autora bibliografię przedmiotu badań, obejmującą przede wszystkim prace nierosyjskojęzyczne (s. 266-294).

Reasumując, rok 2017 przyniósł nauce rosyjskiej wiele interesujących prac bizantynologicznych. Chociaż część z nich możemy uznać za odtwórcze i nie wnoszące wiele do poznania historii cesarstwa, to jednak dysertacje: Aleksandra J. Karnacheva dotycząca zagadnień źródłoznawczych, przekrojowa Antona A. Vojtjenko na temat kultu św. Onufrego, czy też Andrieja V. Kurbanova na temat wspólnot monastycznych regionu Gazy, wydają się być udanym początkiem interesujących badań, rozszerzających perspektywę poznawcze współczesnej bizantynistyki. Warto również zwrócić uwagę na kontynuację istotnych i szanowanych w środowisku naukowym rosyjskich rozważań nad wojskowością bizantyńską, których reprezentantką jest Karina R. Kapsałykova, uczennica Antona S. Mohova.

Bibliografia

Alshurman A.S.H., *Arhitekturno-hudozhestviennyje osobennosti interera dvorcov omejjadского периода v Jordaniji (VII-VIII vv. n.e.)*, dissertacija kandidata iskusstvovidienija, Moskwa 2017.

Anderson B., *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przekł. S. Amsterdamski, Kraków 1997.

Andrejcheva M.J., *Obrazy inoviercev v Poviesti Vremiennyh Liet*, dissertacija kandidata istoricheskich nauk, Moskwa 2017.

Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian południowych, wybór i red. G. Minczew, M. Skowronek, Kraków 2006.

Apokryfy Nowego Testamentu. Listy i apokalipsy chrześcijańskie, red. M. Starowieyski, Kraków 2001.

Avierincev S.S., *Poetika rannevizantijskoj literatury*, Petersburg 2004.

Biedajev A.I., *Ideja Sviatoj Rusi w ruszkiej sredneviakovej kulture*, dissertacija kandidata istoricheskich nauk, Astrachań 2017.

Bolgov K.N., *Latinskij segment kultury rannej Vizantiji*, dissertacija kandidata istoricheskich nauk, Biełgorod 2013.

Bolgov N.N., Sbitnieva J.N., Smirnicksich T.V., *Chastnaja zbizn' zhenshiny v rannej Vizantiji*, Biełgorod 2010.

Bonarek J., *Bizancjum w dobie bitwy pod Mantzikert. Znaczenie zagrożenia seldżuckiego w polityce bizantyńskiej w XI wieku*, Kraków 2011.

Bonarek J., *Romajowie i obcy w Kronice Jana Skylitzesa*, Toruń 2003.

Bralewski S., *Symmachia cesarstwa rzymskiego z Bogiem chrześcijan (IV-VI wiek)*. Tom I: *Niezwykła przemiana. Narodziny nowej epoki*, Łódź 2019.

Chujeva J.J., *Znatnyje zhenshchiny rannej Vizantiji v kontekstie vertikalnoj socialnoj mobilnosti*, dissertacja kandidata istoricheskich nauk, Biełgorod 2017.

Dorotheos z Gazy, *Nauki ascetyczne*, przeł. M. Borkowska, Warszawa 1980.

Dudek J., *Pęknięte zwierciadło. Kryzys i odbudowa wizerunku władcy bizantyńskiego od 1056 roku do ok. 1095 roku*, Zielona Góra 2009.

Dybała J., *Ideal kobiety w pismach kapadockich Ojców Kościoła i Jana Chryzostoma*, Łódź 2012.

Dva vizantijskich wojennyh traktata konca X wieka, trans. V.V. Kuchma, Petersburg 2002.

Foucault M., *Nadzorować i karać*, przekł. T. Komendant, Warszawa 1993.

Girard R., *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, przekł. E. Burska, Warszawa 2012.

Gołovina O.V., *Germanicy w rannej Vizantiji*, dissertacja kandidata istoricheskich nauk, Biełgorod 2017.

Izotova O.N., *Ikonopochitanije v kontekstie vizantijskoj religijoznosti IX-X vv. po dannym agiograficheskich istochnikov*, dissertacja kandidata filozofskich nauk, Moskwa 2017.

Kaldellis A., *The Byzantine Republic People and Power in New Rome*, Cambridge (Massachusetts) 2015.

Kapsalykova K.R., *Predstavlienija o wojnie i armiji v Vizantiji (seredina IX – seredina XI v.)*, dissertacja kandidata istoricheskich nauk, Jekaterynburg 2017.

Karnachev A.J., *Dvujazychnyje pamiatniki sredneviekovoj greko-latinskoj obrazovannosti v sobranijah Peterburga i Moskvy. Identifikacija i issledovanie*, dissertacja kandidata istoricheskich nauk, Petersburg 2017.

Kecba B.I., *Uchenije Otcov Cerkvi v polityko-pravovoj mysli Vizantijskoj imperiji*, dissertacja kandidata iuridicheskich nauk, Moskwa 2017.

Kobzeva A.V., *Chronografija Ioanna Malaly. Antikvarnaja tradicija i medieualizacija istoricheskogo znanija v Rannej Vizantiji*, dissertacja kandidata istoricheskich nauk, Biełgorod 2017.

Kokoszko M., *Descriptions of Personal Appearance in John Malalas' Chronicle*, Łódź 1998

Koryppus Flawiusz Kreskaniusz, *Joannida. Pochwała Justyna*, przekł. B. Kołoczek, Kraków 2016.

Kuchma V.V., *Vojennaja organizacija Vizantijskoj imperiji*, Petersburg 2001.
Kurbanov A.V., *Povsiednievnaja zhizn rannevizantijskoj palestinskoj kinoviji. Na primiere gazskogo monastyryja Avvy Serida*, dissertacja kandidata istoričeskich nauk, Biełgorod 2017.

Leersena J., *Imagologia. O zastosowaniu etniczności do nadawania światu sensu*, przekł. Kledzik E., „Porównania” 2017, t. 24.

Leszka M.B., Leszka M.J., *Bazyliśa. Świat bizantyńskich cesarzowych IV-XV wiek*, Łódź 2017.

Malalas I., *Chronografija. Knigi I-VI*, trans. N.N. Bolgov, A.V. Kobzeva, K.O. Popkov, Biełgorod 2016.

Malalas I., *Chronografija. Knigi VII-XII*, trans. N.N. Bolgov, A.V. Kobzeva, K.O. Popkov, Biełgorod 2016.

Malalas I., *Chronografija. Knigi XIII-XVIII*, trans. N.N. Bolgov, A.V. Kobzeva, K.O. Popkov, Biełgorod 2016.

Mohov A.S., Kapsalykova K.R., *Pust' drugije rasskazyvajut o vygodie i roskosh, chto prinosit vojna. Vizantijskaja poliemołogičeskaja tradicija X-XI vekov*, Jekaterynburg 2019.

Mohov A.S., *Vizantijskaja armija v seredinie VIII-seredinie IX v. Razvitije vojenno-administrativnyh struktur*, Jekaterynburg 2013.

Myszor W., *Średniowieczna religijność ludowa. Dualizm w świetle Interrogatio Iohannis*, „Studia religiologia” 2008, 41.

O strategiji. Vizantijskij vojennyj traktat VI veka, trans. V.V. Kuchma, Petersburg 2007.

Pastoureau M., *Średniowieczna gra symboli*, przekł. H. Igalson-Tygielska, Warszawa 2006.

Peacock A.C.S., *The Seljuks of Anatolia. Court and Society in the Medieval Middle East*, London 2012.

Popkov K.O., *Obraz Rima w „Chronografiji” Ioanna Malaly*, „Biełgorodskij dialog. Problemy istoriji i filologii” 2015.

Popkov K.O., *Rimskaja imperija I v. do n.e. – II v. n.e. v „Chronografiji” Ioanna Malaly*, „Biełgorodskij dialog. Problemy istoriji i filologii” 2013.

Strategikon Mavrikija, trans. V.V. Kuchma, Petersburg 2004.

Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie, oprac., przekład i komentarz G. Minczew, M. Skowronek, J.M. Wolski, Łódź 2015.

Światła ekumeny. Antologia patrystyczna, oprac. A. Bober, Kraków 1965.

Taktika Lva, trans. V.V. Kuchma, Petersburg 2012.

Valdenberg V.J., *Gosudarstvennoje ustrojstvo Vizantiji do konca VII vieka*, Petersburg 2008.

Vojtienko A.A., *Svjatoj Onufrij Wielikij v agiograficheskoj tradicii (IV-XIV vv.)*, *dissertacija doktora istoricheskikh nauk*, Moskwa 2017.

Volkoff A.A., *Rannije gody biografiji Teodora I Laskarisa*, „Vizantijskij Vremennik” 2013, t. 97.

Volkoff A.A., *Teodor I Laskaris (1174-1221). Socjalno-politicheskoe issledovanie jego zbiznji i pravlienija*, *dissertacija kandidata istoricheskikh nauk*, Moskwa 2017.

Wierzbński S., *U boku bazyleusa. Frankowie i Waregowie w cesarstwie bizantyńskim w XI w.*, Łódź 2019.

Woźniak M., *Bizantyńskie dziedzictwo? Sztuka i architektura wczesnego islamu w zarysie (VII-VIII w.)*, [w:] *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, red. T. Wolińska, P. Filipczak, Warszawa 2015.

Zaporozhec V.M., *Rol' Tiurok-Seldzhukov v istoricheskikh procesah na Blizhnem i Srednem Vostoke v XI-nachale XIV vieka*, *dissertacija doktora istoricheskikh nauk*, Moskwa 2017.

Zaporozhec V.M., *The Seljuks*, Hanower 2012.